

Teleolojik delil diğer ismiyle gaye ve nizam delilidir. Özellikle felsefi ve bilimsel tabanlı sofistike delilleri anlamayan sıradan insanların rahatlıkla anlayabileceği bir özelliğe sahiptir. Bu delil birçok alt segmente ve deliller ailesine sahiptir. Bunları ilk planda **İNÂYET VE İHTİRA DELİLİ** olarak sınıflandırabiliriz.

Teleoloji, Eski Yunanca'da varılacak son nokta olarak "erek" ya da "en son amaç" anlamındaki "**telos**

" ile "bilim" "bilgi" "söz" anlamlarına gelen "

logos

" tan türetilmiş bir sözcüktür.

TELEOLOJİ, GENEL OLARAK "EVRENİ AMAÇLARLA ARAÇLAR ARASINDA BİR İLİŞKİLER DİZGESİ" OLARAK GÖREN TÜM YAKLAŞIMLARA VERİLEN İSİMDİR. GÂİYYET, VARLIK VE HADİSELERİN, İLÂHİ HİKMET VE İNÂYET UYARINCA KOZMİK DÜZENİ GERÇEKLEŞTİRMeye YÖNELİK BİR GÂYEYE SAHİP OLDUĞUNU SAVUNAN, EVRENDE TESADÜF VE SAÇMALIKTAN SÖZ EDİLEMEYECEĞİNİ İLERİ SÜREN FELSEFİ-KELÂMÎ DOKTRİNLER İÇİN KULLANILAN BİR TERİMDİR.

Gayelerin araştırılmasını konu edinen teleoloji, bir metafizik disiplinin adı olarak gâiyyet kavramından daha kapsamlı bir terim olup

SEBEPLİLİK, NİZÂM, NİMET, İHSAN, ADALET, HİKMET VE İNÂYET KAVRAMLARINI DA İÇİNE ALMAKTADIR

Teleolojik Delilin diğer bir özelliği ise **pratik ve pragmatik olmasıdır. Örneğin bir köylü tohumun toprakta nasıl yarıldığını ve filizlendiğini görünce herhangi bir tepki vermez. Ancak ne zaman ki meyve ortaya çıktığında hayranlık ve şükran duygularıyla dolup taşar.**

Buradan hareketle kendisine bu nimeti sunan Yüce

Yaradan fikrine yaslanır. Ancak aynı köylüye ontolojik veya kozmolojik delili dediğimizde bunlardan bir şey anlamaz ve dolayısıyla etkilenmez.

"ÂLEMİN NASIL YARATILDIĞI?" KONUSUYLA KOZMOLOJİ VE KOZMOGONİ BİLİMİ UĞRAŞIR. KOZMOGONİ, ÂLEMİN KAYNAĞINI VE ONU MEYDANA GETİREN UNSURLARIN DURUMUNU ARAŞTIRIR. BUNU YAPARKEN DE, DİĞER BİLİMLERDEN AZAMÎ ÖLÇÜDE YARARLANIR. ÂLEMİN 'NEDEN' VE 'NİÇİN' YARATILDIĞI KONULARIYLA İSE GÂYELİLİK (TELEOLOJİ DİSİPLİNİ) UĞRAŞIR. Bu disiplin, kâinatın yaratılış ve işleyişinde herhangi bir amaç, önceden oluşturulmuş bir plan olup olmadığını inceler. Çalışmalarında diğer ilimlerin tasvir ettikleri varlığın düzeninde ve kanunluğunda, bir gayeye uygunluk olup olmadığını araştırır.

EĞER BÖYLE BİR GAYEYE UYGUNLUK VAR İSE, BİR GAYE KOYUP GERÇEKLEŞTİRMENİN SÖZ KONUSU OLUP OLMADIĞINI VE BU GAYEYİ KOYUP GERÇEKLEŞTİRENİN ‘NE’ VEYA ‘KİM’ OLDUĞUNU SORUŞTURUR.

İSLÂM KELAMI VE FELSEFESİNDE ‘GÂYE VE NİZÂM DELİLİ’ ADIYLA MEŞHUR OLAN BU DELİL, İNÂYET, HİKMET, NİZÂM-I ÂLEM, İLLET-İ GÂİYYE, İBDÂ VE İHTİRÂ DELİLİ İSİMLERİYLE DE ANILMIŞTIR. Bu delil malzemesini duyular âleminden aldığından ve kolayca anlaşılabilme özelliği taşıdığından, çok kullanılan ve herkese hitap eden oldukça eski bir delildir. Alemdeki oluşumlarda ve işleyen yasalarda muazzam bir düzen olduğu ve bunun değişmeden, sürekli olarak şaşmadan işlediği birçok insanın kolayca gözlemleyebildiği ve şahit olduğu bir durumdur.

UZAY BOŞLUĞUNDA HAREKET HALİNDEKİ GÜNEŞ SİSTEMİ VE BU SİSTEME BAĞLI OLARAK DÜNYAMIZ, YILDIZLAR, GEZEĞENLER, GÖK CİSİMLERİ HEP HASSAS BİR AYARA VE DÜZENE TABİDİRLER.

Dünyamız, insanlar başta olmak üzere, diğer canlılar âlemi ile bakınca görmek isteyenler için saymakla bitmeyecek çeşitlilik ve ince düzenlemeler ile doludur.

TANRI’NIN VARLIĞINA İNANAN İNSANLAR, BÜTÜN BU OLUŞUMLARIN BİR GAYEYE YÖNELİK OLDUĞUNU VE BUNLARIN ANCAK HER ŞEYE GÜÇ YETİREBİLEN TANRI TARAFINDAN YAPILABİLECEĞİNE İNANIRLAR. DİĞER TARAFTAN TANRI’NIN VARLIĞINI KABUL ETMEYENLER İSE KÂİNATTAKİ BU OLUŞUMLARI TESADÜFLERE BAĞLAYARAK, İNANANLARIN, TANRI’YA YÜKLEDİKLERİ YAPICILIĞI, MADDEYE VE ONUN KENDİ KENDİSİNİ OLUŞTURDUĞU FİKRİNE YÜKLERLER.

Bu delilin değerlendirilmesinde genellikle: “**ŞİMDİ, İNSAN, KÂİNATA, GÜNEŞE, AYA, YILDIZLARA, YAĞAN YAĞMURA, BİTEN OTA, YETİŞEN MEYVEYE, BÜYÜYEN HAYVANA VE ETRAFTA OLAN HER ŞEYE, GECEYE, GÜNDÜZE, TOPRAĞA, SICAĞA, SOĞUĞA, KENDİSİNİN YEMESİNE, İÇMESİNE, HAZIM CİHAZINA, NEFES ALIP VERMESİNE, YORULUP DİNLENMESİNE, ÖĞRENMESİNE VE BAŞKASINA ÖĞRETMESİNE VE BÜTÜN BUNLARA, ZİKREDİLMEYEN DAHA BİRÇOK SAYILAMAYACAK ŞEYE BİR DİKKATLİCE VE DÜŞÜNCE İLE BAKSIN, HEPSİNİN BİR DÜZEN VE KANUNA GÖRE MEYDANA GELDİĞİNİ GÖRÜR. İŞTE BUNLARI BİR KANUNA VE DÜZENE GÖRE YAPAN, EDEN VE BİR NİZAMA KOYAN BULUNMAKTADIR**” şeklinde

ifadeler kullanılmaktadır. Gâye ve nizâm delili aşağıdaki önermelerden oluşan bir kıyasla ifade edilebilir:

1. ÂLEMDE VARLIKLARINA ŞAHİT OLDUĞUMUZ HER ŞEYDE BİR DÜZEN GÖRMEKTEYİZ

. Yahut en azından, böyle bir düzenin varlığını gösteren bir takım izlere

rastlamakta, evrende düzenin düzensizliğe galebe çaldığına hükmetmekteyiz.

2. **VARLIKLARDA GÖRÜLEN BU DÜZEN, BELLİ GAYELERE HİZMET ETMEKTE** ve âlemde hayatın devamını sağlamaktadır.

3. Ancak, **SÖZ KONUSU DÜZEN VE GAYENİN KENDİLİĞİNDEN ORTAYA ÇIKMASI MÜMKÜN DEĞİLDİR.** Yani varlıklar, kendi kendilerine bir düzen ve gaye seçme imkanına sahip değildirler. Hele çeşitli varlık seviyelerinde bulunan farklı şeylerin bir araya gelerek, bir takım alt sistemler oluşturması ve bu alt sistemlerin sonunda âlem gibi adeta “organik” bir bütün meydana getirmeleri, ne teker teker var olanların ne de tesadüflerin başarabilecekleri bir şeydir.

4. **BU DURUMDA, ÂLEME BU NİZÂM VE GÂYEYİ VEREN İLİM, KUDRET, İRÂDE VE İNÂYET SAHİBİ BİR VARLIĞIN BULUNMASI GEREKİR.** İşte bu varlık Tanrı’dır.

Diğer dinlerde de gaye ve bizim delili kullanılmaktadır. Örneğin, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi büyük dinlerin kutsal kitaplarında ve diğer metinlerde teleolojik delil yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.

Platon, Aristo ve yeni Platoncu filozoflar eserlerinde bu konuyu çeşitli açılardan ele almışlardır.

PLATON

Platon’a göre, **ALLAH’IN VARLIK VERMEDE GÖSTERDİĞİ CÖMERTLİĞİN BİR SONUCU OLARAK ÂLEM, DAHA MÜKEMMELİ MÜMKÜN OLMAYACAK BİR YARATILIŞLA SÜREKLİLİK ARZ EDEN BİR VARLIK KAZANMIŞTIR.** Platon, **YILDIZLARIN DÜZENLİ HAREKETLERİNİ VE EVRENDEKİ DÜZENİ ANLAYAN BİR İNSAN İÇİN İNANÇ YOLUNUN AÇILACAĞINI SÖYLER.**

Ona göre, ruh, bütün varlıklardan önce ve ölümsüzdür. Yıldızlara düzen veren varlığı (Zihni veya Akı) bilmeye götürecek fikirden mahrum olan hiç bir kimsenin dînî inancı emniyette değildir.

ARİSTO

ARİSTO, HOCASI PLATON'UN İZİNDEN GİDEREK GÖK CİSİMLERİNİN DÜZENLİ HAREKETLERİNİ TETKİK EDİNCE, DÜZENLEYİCİ BİR VARLIK'IN MEVCUDİYETİ FİKRİNE GİDİLEBİLECEĞİNİ SÖYLER. AYRICA, ARİSTO'NUN BİYOLOJİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ DE, GÂYE VE NİZÂM FİKİRLERİNİN GELİŞMESİNDE ETKİLİ OLMUŞ OLABİLİR. Onun her organizmada bir gaye görmesi, söz konusu gayenin gerçekleştirilmesi için organizmalarda birtakım imkân ve kabiliyetlerin bulunduğunu öne sürmesi, organizmaları gayeleri ışığında açıklamaya çalışması, birçok insanın canlılar dünyasına daha dikkatli bir şekilde bakışlarını çevirmesine yardım etmiş olabilir.

Aristo'ya göre, gerek sanatta olsun, gerek tabiatta olsun, her meydana gelen şeyin bir maddî nedeni, bir formel nedeni, bir yapıcı yahut hareket ettirici nedeni ve bir gayi nedeni vardır.
SANAT ALANINDA ÖRNEĞİN BİR MOBİLYA YAHUT BİR HEYKEL:

1. YAPILDIĞI BİR MADDE, TAHTA, MERMER VEYA TUNÇ; (MADDİ DELİL)

2. HEYKEL İÇİN HEYKELTİRAŞIN ZİHNİNDE, MOBİLYA İÇİN MARANGOZUN ZİHNİNDE BULUNAN VE ONA GÖRE YAPILDIKLARI BİR FİKİR (PLAN YAHUT ÖRNEK); (SURİ DELİL)

3. HAREKET ETTİRİCİ KUVVET VE YAPICI NEDEN OLARAK KOLLAR, ELLER VE ALETLER; (FAİL NEDEN)

4. BU KUVVETLERİ HAREKETE GETİREN VE ONLARI GÜÇ HALİNDE FİİLE GEÇİREN BİR MAKSAT BULUNMASINI GEREKTİRİR. (GAİ DELİL)

Şu halde her olgunun ve bizzat evrensel olgunun (âlem) dört türlü nedeni vardır: madde, fikir, kuvvet ve son gaye. Bu dört prensip bir araya gelince, sanat eseri veya canlı varlık olsun, gerçek varlığı meydana getirmeye yardım ederler. Her şeyde madde başlangıçtır; fikir (biçim

veya form), onun yöneldiği gayedir; madde taslaktır, eksik olan şeydir; form mükemmelliktir, tamamlanmadır. **EVRENİN GAYESEL NEDENİ VE EN YÜKSEK İYİ OLAN TANRI, EŞYANIN İÇKİN ÖZÜ OLARAK AYNI ZAMANDA EŞYANIN İÇİNDE VE EŞYANIN ÖTESİNDEDİR, EVRENDEN AYRIDIR, AŞKINDIR. ÂLEMDE EGEMEN OLAN BİRLİK, TANRI'NIN BİRLİĞİNİ KANITLAR.**

Daha sonra gerek İslâm dünyasında, gerek Batı'da düşünürler, bilim adamları, Yunan filozoflarının daha çok gök varlıkları dünyasında gördükleri düzenin yeryüzünde ve her seviyedeki varlıkta olduğunu öne sürerek geniş bir düzen ve gaye fikri ile yola çıkıp teleolojik delili daha şümüllü ve daha dinî bir çerçevede içinde ifade ettiler. **İSLÂM KELÂMCILARI VE FİLOZOFLARI DA ÂLEMDE DİKKAT ÇEKEN BU GAYEDEN HAREKETLE, KUR'AN'DAKİ BİRÇOK ÂYETTE BU DELİLE APAÇIK İŞARETLER OLMASINA DAYANARAK, TANRI'NIN VARLIĞINI İSPAT ETMEYE ÇALIŞTILAR.**

İslâmî kaynaklarda gâye ve nizam fikrini temel alan tartışmalar, iki ana yol takip etmiştir. Bunlardan ilki âlemde görülen nizâm ve gâyenin tesbitinden yola çıkarak Allah'ın varlığına ve O'nun sıfatlarının bilgisine ulaşma yoludur.

BU İSE GÂYE VE NİZÂM DELİLİ OLARAK ADLANDIRILAN İSTİDLÂL ŞEKLİDİR Kİ BU YÖNTEM, BİRÇOK İSLÂM FİLOZOFU VE KELÂMCININ ESERLERİNDE SIK SIK GÖRÜLMEKTEDİR.

İkincisi ise, **ALLAH'IN ZÂT VE SIFATLARINDAN YOLA ÇIKIP ÂLEMDEKİ DÜZEN, GÂYE, GÜZELLİK, HİKMET GİBİ HUSUSLARI AÇIKLAMASINI YAPAN USÛLDÜR. MESELÂ, FÂRÂBÎ, İBN SÎNÂ, GAZÂLÎ, İBN RÜŞD GİBİ ÜNLÜ DÜŞÜNÜRLERİMİZ, ALLAH'IN ADALETİNİ, CÖMERTLİĞİNİ, GÜZELLİĞİNİ ANLATIRKEN SÖZÜ ÂLEMİN YAPISINA GETİRMİŞ VE GÖRÜŞLERİNİ BU YOL İLE AÇIKLAMAYA ÇALIŞMIŞLARDIR.**

Mutezile

MUTEZİLE'YE GÖRE ÂLEMDE HER ŞEY BİR GAYEYE GÖRE YARATILMIŞ OLUP ORADA VUKÛ BULAN HER OLAY, BİR HİKMETE DAYANMAKTADIR. DOLAYISIYLA HEM MİKRO HEM DE MAKRO ÂLEMDE GAYELİLİK ESASTIR. İLÂHÎ ADALET DE BUNU GEREKTİRİR. İNSAN EVRENDEKİ BU TABİİ SİSTEMİ KEŞFETTİKÇE ALLAH'IN VARLIĞINA DELİL BULMUŞ OLUR. MU'TEZİLE, ÂLEMDE HİKMET VE GAYELİLİĞİN BULUNDUĞUNU VURGULAYAN BU GÖRÜŞÜ İLE MÜSLÜMANLARI TABİAT ARAŞTIRMALARINA YÖNELTİMİŞ, KİNDÎ, İBN SÎNÂ VE İBN RÜŞD GİBİ İSLÂM FİLOZOFLARINI ETKİLEMİŞTİR.

Bakillani ve Cüveyni

İlk devir EŞ'ARÎ KELÂMCILARINDAN KADÎ EBÛ BEKİR EL-BÂKILLÂNÎ VE ARDINDAN İMAMÜ'L-HAREMEYN EL-CÜVEYNÎ NİZAM DELİLİNE BAŞVURMUŞTUR. BÂKILLÂNÎ'YE GÖRE MUAYYEN BİR DÜZEN İÇİNDEKİ FİLLER ANCAK BİLEN BİR FÂİLDEN SÂDIR OLABİLİR. ÇEŞİTLİ EL SANATLARINDA YALNIZCA BELLİ BİR BİLGİ VE HÜNERİN ESERİ OLARAK ÜRÜN VERİLEBİLİR. ALLAH'IN MÜKEMMEL UYUM İÇİNDEKİ ESERLERİ İSE O'NUN YARATICI FİİLİNİ VE ÂLİM OLDUĞUNU KESİN ŞEKİLDE KANITLAR. CÜVEYNÎ DE YARATILIŞTAKİ UYUM, DÜZEN VE MÜKEMMELLİĞİN ÂLİM BİR YARATICIYA DELÂLET ETTİĞİNİ BELİRTİR. ANCAK İLK DEVİR EŞ'ARİLİĞİNDE, MU'TEZİLE'YE KARŞI GELİŞTİRİLEN RED TAVRININ BİR UZANTISI OLARAK, ALLAH'IN FİİLLERİNİN KESİNLİKLE BİR GAÎ İLLETİN SONUCU YAHUT HİKMET GEREĞİ OLMADIĞI VURGULANMIŞTIR.

Maturidi

İmam Mâtürîdî'nin eserlerinde ise teleolojik delil şu şekilde ifadesini bulmuştur: **KÂİNATTAKİ HER VARLIK, BİR YARATICININ VARLIĞINI VE BİRLİĞİNİ İSPAT EDECEK ŞEKİLDE MÜKEMMEL BİR HİKMET VE KESİNTİSİZ BİR DÜZEN ORTAYA KOYMAKTADIR.**

Ayrıca farklı türleere ait varlıkların birbirlerine olan bağımlılıkları sayesinde ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri, bir gâiyyet ve inâyet fikri çerçevesinde tek bir yöneticinin bulunduğunu göstermektedir.

Kindi

Kindî, Tanrı'nın varlığının ispatı ile ilgili görüşlerini, sistematik bir biçimde değil, daha çok yazdığı risalelerde konuların gelişi içinde vermektedir. Bu filozof söz konusu risalelerinin muhtelif kısımlarında Tanrı'nın hikmetine, âlemdeki nizâm ve âhenkten oluşan gayeye dikkat çekmektedir. **KİNDÎ, KÂİNATTA MEVCUT OLAN DÜZENE İŞARET EDEREK BUNUN ALLAH'IN KUDRET VE HİKMETİNİN BİR NİŞÂNESİ OLDUĞUNU VURGULAMAKTA, DAHA SONRA ORGANİK VE İNORGANİK VARLIKLARDAKİ HAREKET ÇEŞİTLERİNİ SIRALAYARAK BUNLARIN TARİFLERİNİ YAPMAKTADIR.**

Ay-altı âlemdeki fizikî varlıklarda görülen oluş ve bozuluşu (kevn ve fesâd) dört sebep teorisi bağlamında irdeleyerek tüm sebeplerin sebebi olan gâye sebebe ulaşır ve âlemdeki her türlü oluşun, etkin (fâil) sebebinin "gâye sebep" (illet-i gâiyye) yani Allah olduğunu vurgular.

Kindî bu konuda şöyle der: "Şüphesiz bu âlemin düzen ve tertibi, bazısının bazısını etkilemesi,

ona boyun eğmesi ve hegemonyası altında bulunması, her oluş ve bozuluşun, her değişimin ve değişenin en uygun ve ideal düzeyde olması, kâinatta sağlam bir yönetimin ve güçlü bir hikmetin varlığının en büyük delilleridir. Her yönetimin bir yöneteni ve her hikmetin bir hakîmi bulunduğu da bir gerçektir.

Farabi

Felsefe tarihçileri, Fârâbî'nin "inâyet delili" hakkındaki görüşlerine temas etmeseler de, Fâğrâbî, bu delil hakkındaki görüşünü şöyle açıklar : **"YÜCE YARATICI, BİR HARDAL TANESİ BİLE MÜSTESNÂ OLMAMAK ÜZERE, BÜTÜN ÂLEMİ İDARE EDİCİDİR. HİÇ BİR ŞEY VE HİÇ BİR CÜZ, ONUN İNÂYETİNDEN HARİÇ DEĞİLDİR. ÂLEMİN HER PARÇASI, HER HAL VE HÂDİSE, ÇOK İNCE BİR MAHÂRETLE EN UYGUN YERE YERLEŞTİRİLMİŞTİR. NİTEKİM TEŞRİHE DAİR ESERLER, UZUVLARIN FAYDALARINDAN BAHSEDEN KİTAPLAR VE TABİİYÂT HAKKINDAKİ TEDKİKLER BUNUN DELİLİDİR."**

Kindî ekolüne mensup bir filozof olan Âmirî de, ilâhî inâyet kavramına değinmiştir. Ona göre bütün âlem bir gâiyyete sahne durumundadır. Tanrı tarafından bakıldığında âlem, O'nun iyilik ve cömertliğinin, mutlak kudretinin ve kusursuz hikmetinin yayılması ve açığa çıkması için yaratılmıştır. Âlemdeki her cevherin yalnızca ona özgü bir fonksiyonu vardır. Başka bir deyişle, her varlığa âlemin düzen ve bekâsını temin etmek için belli bir vazife yüklenmiştir ve her varlık kendisi için güdülen gâye ne ise, ona en uygun tabiatta yaratılmıştır. Öyle ki bir varlık hangi gâye için yaratılmışsa bu gâyenin gerçekleşmesi için ondan daha uygun bir varlık düşünülemez.

İhvân-ı Safâ

İhvân-ı Safâ da gâye ve nizâm deliline değinmiştir. **ONLARA GÖRE BU ÂLEM, OLABİLECEĞİ EN GÜZEL VE EN MUHKEM BİR BİÇİMDE YARATILMIŞTIR.**

Evrenin başka bir tarzda yaratılmamış olması, onun mevcut halinin en güzel olması sebebiyledir. Zâten bu âlemde varlıklarına şahit olduğumuz her şeyde belli bir düzen görmekteyiz. Bu düzen sayesinde de hayat normal olarak devam etmektedir. Bu âlemdeki düzenin bozulması, her şeyin altüst olması demektir. Bu âlemdeki muhkem sanat, kokuları, tad ve renkleri birbirinden farklı bitki ve meyveler, gökteki güneş, ay ve yıldızların düzenli hareketi... hepsi her ne kadar kendisi gözlerden gizlenmiş de olsa, hikmet sahibi bir Sanatkâr'a delâlet etmektedir. Âlemdeki her şey, O'nun eliyle düzene girmekte ve bu düzen dahilinde öylece devam etmektedir.

İbni Sina

İbn Sînâ, kâinatta bir gâiyyetin bulunduğunu inkâr eden felsefî cereyanın farkındadır. **BUNDAN DOLAYI O DA GÂYE FİKRİNİ İSPATA ÖNEM VERMİŞ, BUNU İNKÂR EDENLERİN DAYANDIĞI “TESADÜF” VE “ABES” KAVRAMLARINI ŞİDDETLE ELEŞTİRMİŞTİR. O, TESADÜF ZANNEDİLEN HADİSELERİN GÂİYYET FİKRİ İLE AÇIKLANABİLECEĞİNİ GÖSTERMEYE ÇALIŞMIŞ; İRADÎ YAHUT İRADE DIŞI TÜM İNSAN FİİLLERİNİ SEBEPLİLİK AÇISINDAN TAHLİL EDEREK BUNLARIN ASLA GÂYESİZ OLMADIKLARINI İSPAT ETMEYE GAYRET ETMİŞTİR.**

İbn Sînâ'ya göre, bu âlemde hiç bir kimsenin inkâr edemeyeceği mükemmellikte bir düzen bulunmaktadır. Bu, her varlığın eşit düzeyde olduğu bir düzen olmayıp, burada ki her şey, türlerin tabiatına göre düzenlenmiştir. Dolayısıyla, meselâ yırtıcı hayvanların durumu ile kuşların durumu veya kuşların durumu ile bitkilerin durumu bir ve eşit değildir. Ancak bu farklılık, varlık türleri arasında kesin ve ilişkiye imkân tanımayan bir ayırımın olduğu anlamına da gelmemektedir. Bilakis, söz konusu ayırma rağmen türler arasında bütüncül bir ilişki vardır. Bu ilişkiyi sağlayan ise, her varlık türünün kendisinde toplandığı İlk Asıl'dır. Bu İlk Asıl, kendisinden cömertlik ve düzenin, her şeyin düzen içindeki tabiatına en uygun şekilde feyezana ettiği İlke'dir. Kısacası bu filozofa göre, böyle mükemmel bir düzenin, mükemmel bir düzenleyicisinin, bir ilke ve başlangıcının olması şarttır.

İbn Sînâ bu konuda nihâi olarak inâyetin tanımını şöyle yapar : “Sen âlemin meydana gelişinde, göklerle hayvan ve bitkilerin organlarındaki ilginç olayları inkâr edemezsin. Bunlar rastlantı sonucu ortaya çıkmış değil, aksine büyük bir planı gerektiren olaylardır. Şu husus bilinmelidir ki, inâyet, İlk olanın [Allah'ın] kendi zâtını bilmesi ve bilgisinin iyilik düzenini içermesi, imkân nispetinde zâtının iyilik ve yetkinliğin sebebi ve belirtilen tarzda onun bu düzenden hoşnut olmasıdır. Böylece O, olabilecek en mükemmel seviyede iyilik düzenini akleder; düzen ve iyilik olarak aklettiği şey O'ndan imkân ölçüsünde, düzeni en iyi ve en kusursuz olarak gerçekleştirecek şekilde taşar. İşte inâyetin anlamı budur”.

Gazzâlî'ye göre ilâhî hikmet, âlemdeki sebeplilik, düzenlilik ve gâyeliliğin ilkesidir; hikmet ise sebepleri tertip edip onları müsebbebâta tevcih etmektir. **GAZALÎ, "EL-HİKME Fİ MAHLUKATİLLAHİ TEALA" ADLI ESERİ BAŞTA OLMAK ÜZERE "İHYA-U ULUMU'D-DİN" VE DİĞER ESERLERDE VARLIKLARIN BİR DÜZEN VE GAYE İÇİNDE YARATILDIĞINDAN BAHSETMEKTEDİR.**

Dolayısıyla

sebeplerin sebebi olan Allah mutlak hakemdir, yani hikmetle hükmedicidir. Yine

GAZZÂLÎ'YE GÖRE ÂLEM, SANKİ BİR KİŞİ GİBİDİR, ORADA YARATILMIŞ OLAN HER ŞEYDE BİR HİKMET VARDIR, ÇÜNKÜ ALLAH BOŞ VE ANLAMSIZ HİÇ BİR ŞEY YARATMAMIŞTIR. AKL-I SELİM SAHİPLERİ, KUR'AN'DA SÖZÜ EDİLEN ÂYETLERİN ANLAMINI DÜŞÜNÜR VE ALLAH'IN GÖKLERDE, YERDE, HAYVANLAR VE BİTKİLER DÜNYASINDAKİ HİKMETLERİNE DİKKATLİ BİR ŞEKİLDE BAKARLARSA, BU OLAĞAN ÜSTÜ YAPININ BİR YARATANI VE İDARE EDENİ BULUNDUĞUNU KOLAYCA ANLAYABİLİRLER.

Hatta, kendi bu yüce yaratıcının tasarrufu altında bulunduğunu anlar ve bunu itiraf ederler.

Gazzâlî, âlemdeki düzene ve gâiyyet fikri ile ilgili olarak kâinatta kötülüğün ve düzensizlik olarak iddia edilen durumların hangi sebeplerden dolayı var oldukları hususunda şöyle bir açıklama yapmaktadır: **“AKSİNE YÜCE ALLAH'IN GÖKLERDE VE YERDE YARATTIĞI HER ŞEYE DÖNÜP BAKSALAR, BUNLARI UZUN UZADIYA İNCELESELER, ONLARDA BİR FARKLILIK VE DÜZENSİZLİK GÖREMEZLER. YÜCE ALLAH'IN KULLARI ARASINDA PAYLAŞTIRDIĞI RIZIK, ÖMÜR, SEVİNÇ, ÜZÜNTÜ, ÂCİZLİK, GÜÇ, İMAN, KÜFÜR VE İSYÂN ADINA NE VARSA BUNLARIN HEPSİ SİRF ADÂLETTİR, O'NDA ZULÜM YOKTUR; HEPSİ HAKTIR, ASLÂ HAKSIZLIK YOKTUR. BİLAKİS BU TAKSİM GEREKTİĞİ ŞEKİLDE, GEREKTİĞİ GİBİ, GEREKTİĞİ KADAR GERÇEK VE ZORUNLU BİR DÜZENE GÖRE YAPILMIŞTIR.”**

Ayrıca Gazzâlî, bu konuda İbn Sînâ'yı takip ederek, âlem hakkında: “Daha iyisi, daha kusursuzu ve daha mükemmeli mümkün değildir” demek suretiyle tam bir optimist tavır benimsemiştir.

İbni Rüşd

İSLÂM FİLOZOFLARI ARASINDA TELEOLOJİK DELİL ÜZERİNDE EN ÇOK DURAN VE BU DELİLİ “KUR'AN DELİLİ” OLARAK KABUL EDEN İBN RÜŞD'DÜR. “ARAP FELSEFESİ” NİN EN ÜNLÜ SİMASI VE EN GÜÇLÜ TEMSİLCİSİNİN İBN RÜŞD OLDUĞU, “ARAP FELSEFESİ” OLARAK ADLANDIRILAN FELSEFENİN DE ZİRVEYE ONUNLA ULAŞTIĞI KABUL EDİLMİŞTİR. İBN RÜŞD'E GÖRE HER SEVİYEDEN İNSANIN ALLAH'IN VARLIĞINI KOLAYLIKLA KABUL ETMESİNİ SAĞLAYACAK OLAN İKİ DELİL BULUNMAKTADIR. BUNLAR DİNİN DE KULLANDIĞI “İNÂYET” VE “İHTİRÂ” DELİLLERİDİR. İNÂYET, İNSANA GÖSTERİLEN İHTİMAM, ÖZEN YANINDA BÜTÜN NİMETLERİN ONUN İÇİN YARATILMIŞ OLMASINI YANSITIR. İHTİRÂ, İSE “YARATMA” DEMEKTİR. BÜTÜN VARLIKLAR YARATILMIŞLARDIR.

İnayet Delili

BU DELİL İKİ AYRI HUSUSA DAYANMAKTADIR: BİRİNCİSİ, BÜTÜN VARLIKLARIN İNSAN VARLIĞI İÇİN UYGUN BİR TARZDA DÜZENLENMİŞ OLMASI; İKİNCİSİ, SÖZ KONUSU BU UYGUNLUĞUN İRADE SAHİBİ VARLIĞIN KASITLI FİİLİNİN ESERİ OLMASI ÇÜNKÜ BÖYLE BİR UYGUNLUK KENDİ BAŞINA VE TESADÜFEN VAR OLMAZ.

İbn Rüşd inâyet delilini temellendirirken iki esastan yola çıkmaktadır: Birincisi, “**ÂLEMDEKİ BÜTÜN VARLIKLARIN İNSANIN VARLIĞINA VE VAROLUŞ GAYESİNE HİZMET EDECEK ŞEKİLDE DÜZENLENMİŞ OLMASI**”; ikincisi ise “**BUNUN KÖR BİR TESADÜF SONUCU OLARAK DEĞİL, ANCAK KASIT VE İRÂDE SAHİBİ BİR ‘FÂİL’ İN ESERİ OLARAK GERÇEKLEŞEBİLECEĞİ**” dir.

İbn Rüşd, *el-Keşf an menâhici'l-edille* isimli eserinde inâyet ve ihtirâ delillerini şöyle açıklamıştır: “**YÜCE KİTAP’IN ÜZERİNE DİKKAT ÇEKİĞİ VE HERKESİ KAPISINDAN GİRMeye DAVET ETTİĞİ YOLUN, O YÜCE KİTAP BAŞTAN SONA OKUNDUĞU ZAMAN, İKİ TÜRE İNHİSAR ETTİĞİ GÖRÜLECEKTİR. BİRİNCİSİ, İNSANA GÖSTERİLEN İNÂYETE [KAYRAYA, LÜTUF, İLGİYE] VE BÜTÜN VARLIKLARIN BU NEDENLE YARATILMIŞ OLDUĞUNA VÂKİF OLMA YOLUDUR. BİZ BUNA ‘İNÂYET DELİLİ’ ADINI VERELİM. İKİNCİ YOL, CANSIZ VARLIKLARDA HAYATIN, DUYUSAL ALGILARIN VE AKLIN İHTİRÂ EDİLMESİ [YARATILMASI, MEYDANA GETİRİLMESİ] GİBİ, VAR OLAN ŞEYLERİN CEVHERLERİNİN İHTİRÂ OLUNMASINDA GÖRÜLEN YOLDUR. BUNA DA ‘İHTİRÂ DELİLİ’ ADINI VERELİM.**

İhtira Delili

BU DELİL İKİ HUSUSA DAYANIR: BİRİNCİSİ, BÜTÜN BU VARLIKLAR YARATILMIŞTIR. BU DURUM HERHANGİ BİR AÇIKLAMAYI GEREKSİZ KILACAK ÖLÇÜDE KENDİLİĞİNDEN BİLİNE BİR GERÇEKTİR. İKİNCİ ESAS İSE YARATILMIŞ HER ŞEY BİR YARATANA İHTİYACI OLDUĞU HAKİKATİDİR.

İhtirâ Delili iki öncül üzerine kurulmuştur:

Birinci öncül: Burada [bu dünyada veya evrende] var olan her şey, insanın varlığına uygundur.

İkinci öncül: Bu uygunluk, onu kasteden, irâde sahibi bir fâilin bulunmuş olmasını zorunlu kılar. Çünkü bu uygunluğun tesadüfen meydana gelmesi mümkün değildir.

Varlıkların insan varlığına uygun oluşunu ele alalım:

Gece ve gündüzün, güneş ve ayın insan varlığına uygun oluşu dikkatle incelendiğinde, bu hususta yakîn [kesin bilgi veya kanaat] hâsıl olur. Dört mevsimin ve insanın içinde yaşadığı yer olan dünyanın insan varlığına uygunluğu da böyledir. Yine aynı şekilde, hayvanlar, bitkiler ve cansız cisimlerin; yağmurlar, ırmaklar ve denizler gibi cüz'î şeylerin; kısaca toprak, su, ateş ve havanın birçok uygunluklar göstermesi de böyledir.

Yine bu inâyet, bedenin organlarında ve hayvanların uzuvlarında, yani **bu organ ve uzuvların onların hayatına ve varlığına uygun olmalarında da açığa çıkar. Kısaca bunların yani varlıkların faydalarının bilinmesi bu tür [den delil] e dahildir. O halde Allah Teâlâ'yı tam bir mârifetle bilmek isteyenlerin, varlıklardaki faydaları derinliğine inceleyip araştırmaları vâciptir."**

Kelâmcılara göre inâyet, Allah'ın âlem üzerinde müessir olması ve onu belirli hedeflere yönlendirmesi gibi genel anlamlarının yanı sıra kullarına fiillerinde yardım edip onları başarıya ulaştırması anlamını da içermektedir. Kelâmcılar, filozoflar tarafından ortaya konan inâyet anlayışına ilâhî iradeyi devre dışı bıraktığı gerekçesiyle karşı çıkmışlardır.

Aziz Thomas Aquinas

İmkân delili anlatılırken Batı düşüncesinde **AZİZ THOMAS AQUINAS'IN TANRI'NIN VARLIĞINI İSPAT ETMEK İÇİN KULLANDIĞI "BEŞ YOL" UN ÜÇÜNCÜSÜNDE İMKÂN DELİLİNE DEĞİNDİĞİ SÖYLENMIŞTİ. BU BEŞ YOLUN BEŞİNCİSİNDE İSE, GÂYE VE NİZÂM DELİLİNE DEĞİNİLMEKTEDİR. AZİZ AQUINAS BU DELİL HAKKINDA ŞÖYLE DER: "BEŞİNCİ YOL, ŞEYLERİN YÖNETİMİ İLE İLGİLİDİR. ASLINDA, DOĞAL CİSİMLER GİBİ BİLGİSİ OLMAYAN VARLIKLAR BİR AMACA YÖNELEREK İŞLEM YAPARLAR. BU, HER ZAMAN VEYA ÇOĞU ZAMAN BU CİSİMLERİN EN İYİ OLANI GERÇEKLEŞTİRECEK ŞEKİLDE İŞLEM YAPMALARI OLGUSUNDAN İLERİ GELMEKTEDİR. BUNDAN AÇIKÇA,**

BU CİSİMLERİN RASTLANTIYLA DEĞİL BİR EĞİLİM NEDENİYLE AMAÇLARINA ULAŞTIĞI SONUCU ÇIKMAKTADIR. OYSA BİLGİSİ OLMAYAN VARLIKLAR BİR AMACA ANCAK BİLGİLİ VE ZEKİ BİR VARLIK TARAFINDAN YÖNLENDİRİLDİKLERİ TAKDİRDE YÖNELİRLER, TIPKI OKUN OKÇU TARAFINDAN YÖNLENDİRİLMESİ GİBİ. O HALDE, TÜM DOĞAL ŞEYLERİN BİR AMACA DOĞRU DÜZENLENMESİNİ SAĞLAYAN ZEKİ BİR VARLIK VAR; VE BİZ BU VARLIĞI TANRI OLARAK ADLANDIRIYORUZ.”

Yalnızca klasik İslâm düşüncesinde değil, modern Batı düşüncesinde de gaiyyet fikri, Allah'ın varlığına getirilen “teleolojik delil” çerçevesinde on sekizinci yüzyıldan itibaren daima gündemde kalmış ve günümüz din felsefesi incelemelerinin de başlıca konusunu teşkil etmiştir.

Delil Hakkında Eleştiriler

Teleolojik delil aleyhinde bazı eleştiriler olmuştur. Bunların başında David Hume'un eleştirileri gelmektedir.

Hume

Hume’a göre, biz bir makine ile makineyi yapan arasındaki ilişkiyi birçok kere görme imkânı bulduğumuz için her ikisi arasında bir illiyet bağı kurabilmekteyiz. Ancak dünya ile Tanrı arasında böyle bir bağ kurmaya hakkımız yoktur. Şayet birkaç dünya olsaydı ve biz bunların nasıl var olduğuna şahit olsaydık, oradan bir çıkarımla bu dünyanın da bir yaratıcısı olduğu fikrine ulaşırdık. Oysa bizim dünyanın menşei hakkında hiçbir empirik bilgimiz yoktur.

Kant

Kant’ın teleolojik delille ilgili fikirleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir: **Âlemin iyilik sahibi bir yaratıcısının olduğunu düşünmek, ne kendi içinde çelişkili olan bir fikirdir, ne de tecrübe tarafından yanlış olduğu gösterilen bir fikir. Âlemdeki düzen ve âhenk, onun bir nizâma bağlı olarak vücut bulduğunu akla getirir. Buna rağmen biz, bu iddiaları ispatlayamayız, çünkü duyulur âlemin ötesinde olan Tanrı, bizim için mümkün olan tecrübenin sınırları**

içine girmemektedir.

Bu

durumda böyle bir varlığa inanmak, tamamen bir iman meselesi olmaktadır. Her ne kadar akıl, Tanrı'nın var olduğunu kanıtlayamıyorsa da O'nun varlığına iman, akla ters düşmemekte ve dolayısıyla inananın tutumu rasyonel olmaktadır.

Darwin-Palley

O dönemde oldukça meşhur ve ikna edici olan bu delil, **Darwin'in tabiî seleksiyon hipotezi ve bununla adaptasyonun gerçekliği inancı, Paley tarafından ortaya konulan kâinattaki düzen-plân delilinin, yavaş yavaş batı insanının zihninden silinmesine sebep oldu. Böylece Batılı bilim adamları, 1860-1960 yılları arasında bilimsel materyalizm, hümanizm ve şüphe-inkâr bataklığına saplandılar. Buna rağmen 'kâinattaki plân delili' anlayışı varlığını sürdürerek, "Antropik Prensip" (her şey insan için) formülasyonu ile günümüze kadar geldi.**

Tarihî vâkıa böyle

olmasına rağmen, işin hakikati farklıydı. Paley'in plân delili, aynen Darwin'in tabiî seleksiyonu gibi, biyolojik adaptasyon gerçeğinin izahına yönelikti. İkisi arasındaki fark ise bunların yorumlarındaydı.

Paley,

biyolojik adaptasyonun her şeyi bilen, gören, kudreti sonsuz bir Yaratıcı tarafından yapıldığını söylerken; Darwin ise biyolojik adaptasyonu, kör, sağır, şuursuz sebeplerin gerçekleştirdiğine inanıyordu. Diğer bir deyişle Paley, görünen sebeplere kıymet ve güç vermeyip hakikî sebep olan Yaratıcı'yı ön plâna çıkarırken, Darwin ise görünen sebeplere hakikî bir güç vererek Yaratıcı'yı saklıyordu.

Darwin, Türlerin Kökeni (The Origin of Species) isimli eserindeki şu sözleri ile anlayışını ortaya koyuyordu: "Artık bir istiridye kabuğunun açılıp kapanmasını sağlayan güzel düzeneğin Zeka sahibi bir irade tarafından yaratıldığını düşünmek zorunda değiliz, tıpkı kapı menteşesini insanın yapması gibi. Organik varlıkların değişkenliğinde ya da doğal ayıklanma sürecinde, rüzgarın esiş yönünde olduğundan daha fazla bir tasarım yoktur".

Not: Bu yazı makale, köşe yazısı vs. gibi akademik bir yazı değildir. Sadece ders notu olarak kullanılmaktadır. Bu siteden istifade edilmiştir. <https://www.msxlabs.org/forum/muslumanlik-islamiyet/160867-allahin-varliginin-kanitlanmasinda-kullanilan-klasik-deliller.html>